

КУЛЬТУРА ТА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ШПЕНГЛЕР VS ТОЙНБІ

У статті дається аналіз найважливіших проблем сучасного культурологічного знання про сутність і взаємозв'язок таких феноменів, як культура й цивілізація. У науці існують два шляхи щодо його вирішення: ототожнення цих понять і їх розрізнення. На думку О. Шпенглера, історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, що виникають послідовно. Для А. Тойнбі всесвітня історія постає у вигляді сукупності історій самостійних "цивілізацій". Співіснування цих двох концепцій і є темою даної статті.

Ключові слова: локальна культура, регіональна культура, цикл розвитку культури, фізіогномічного методу в осягненні культури, культурна радіація.

Постановка проблеми. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на зміну еволюціонізму була висунута теорія історичної типології культур, яка піддала критиці ідею еволюціонізму про однолінійність і стадіальність послідовності історичного розвитку культури. Відповідно до цього напрямку в культурології реально існує нескінченне різноманіття унікальних, несхожих одна на одну і неповторних культур. У цьому полягає багатство культурних надбань і цінностей. Кожен народ має свій особливий вигляд, робить внесок у розвиток культури людства. У певному сенсі культури автономні і єдність людства полягає в різноманітті локальних цивілізацій. Локальні або регіональні культури мають свої особливості і національно-етнічну своєрідність, свій шлях історичного розвитку. Близькі за основними рисами локальні цивілізації об'єднуються в культурно-історичні типи. Їх об'єднання має об'єктивну базу, але критерій об'єднання цивілізацій може бути різним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спробою систематизації уявлень про соціокультурний розвиток людства, яка була б суголосна історичним реаліям, є праця вітчизняного дослідника Ю. В. Павленка "Історія світової цивілізації", а також його докторська дисертація "Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу". У своїх роботах Ю. В. Павленко розкрив цінність і соціокультурного, і духовно-етичного, і соціально-економічного, і етноісторичного аналізу, але не з огляду плюралістичного трактування різних підходів до історії, а в контексті багатоваріантності людської діяльності та взаємодоповнюваності її аспектів. У працях Ю. Н. Пахомова, С. Б. Кримського, Ю. В. Павленка, В. В. Седнева, С. В. Сіденко, Н. О. Татаренко та О. О. Шморгуна [3; 5; 7] аналізується проблема становлення в сучасному глобалізованому світі головних цивілізаційних моделей, і в цьому контексті розглядаються актуальні питання вибору шляхів подолання кризового стану сьогодення. Продовженням цієї теми є тритомна праця "Цивілізаційна структура сучасного світу" за редакцією Ю. Н. Пахомова, С. Б. Кримського, Ю. В. Павленка та інших

авторів, де розглядаються питання глобальних трансформацій сьогодення (тенденції глобалізації й регіоналізації, суперечності цивілізаційного розвитку). Серед іноземних дослідників культурно-цивілізаційного процесу знані такі вчені, як С. Хантінгтон, Е. Тоффлер, Р. Інглегарт, К. Кеглер, Т. Іглтон, В. Попов та ін.

Метою статті є розкриття сутності протиріч і наслідків зближення культур в різні історичні епохи, а також визначення стратегічних завдань наукової думки, спрямованих на подальший розвиток рівноправного мультикультурного діалогу між різними представниками наукової думки щодо розуміння співвідношення таких важливих філософсько-культурологічних понять, як культура та цивілізація.

Виклад основного матеріалу. Всесвітньо відомий німецький філософ, історик, культуролог О. Шпенглер (1880–1936) у книзі “Занепад Європи. Нариси морфології історії” [8] поставив перед собою воістину глобальні завдання: простежити долю європейської культури, відтворити історичну картину розвитку та розробити типологію світової культури. Ключем до розуміння всесвітньої історії культури, з точки зору вченого, виступає символ. “Народи, мови та епохи, битви та ідеї, держави і боги, мистецтва і твори мистецтва, науки, правові відносини, господарські форми та світогляд, великі люди і великі події є символами і підлягають, як такі, тлумаченню” [8, с. 129]. До символів культури відносяться антична монетна справа, єгипетська адміністративна система, китайське книгодрукування, ідея нірвани, поховання або спалення мертвих, механічні годинники, далеkobійні гармати, олійний живопис і т.д. У кожній культурі і в кожній історичній епосі існує свій символ, який представляє її знак. Символи і знаки створюють образ культури, за особливими законами складаються в ціле, яке відтворює вигляд епохи. Доля культури розгортається в просторі різних територій і в поєднанні одночасності і послідовності. Усі культури мають рівне значення в загальній картині історії. Стародавні цивілізації Вавілона і Єгипту, Індії й Китаю нерідко перевершують Античність, але при цьому зовсім не займають привілейованого становища. Замість безрадісної картини прямого сходження перед очима дослідника розгортається справжній спектакль безлічі могутніх культур. Кожна з цих рівноцінних і рівноправних культур має власну форму, власну ідею, власні пристрасті, власне життя, волю, почуття, власну смерть. У кожній культурі свої можливості вираження, фарби, відблиски світла, руху, власний духовний погляд. Є розквітаючі й старіючі культури, народи, мови, істини, боги, ландшафти. Культури виникають, дозрівають, в’януть і ніколи не повторюються. Вони володіють абсолютно відмінними один від одного формами: пластиною, живописом, релігією, наукою, господарством і укладом життя. Усі культури характеризуються обмеженою тривалістю в історії і замкнені в собі. Вісім великих культурно-історичних типів займають своє місце на карті світової історії: 1) єгипетська; 2) вавілонська; 3) індійська; 4) китайська; 5) греко-римська (аполлонівська); 6) візантійсько-арабська (магічна); 7) західноєвропейська (фаустівська); 8) народів майя. На думку

вченого, в час написання нарисів формується “російсько-сибірська культура”.

Якщо доля культури безпосередньо пов’язана з ростом і розвитком, то вона неминуче рухається до фіналу. Така неминуча доля культурно-історичного типу. Тривалість циклу розвитку культури О. Шпенглер визначає приблизно в 1000–1500 років.

Фінальну стадію культури вчений називає цивілізацією. Цивілізація знаменує собою завершення розвитку, коли за життям настає смерть. Вона означає кінець культури, перехід її в інший стан.

Для цивілізації типові люди практичні і байдужі до обговорення сенсу життя і подібних метафізичних проблем. У їхніх руках духовна і матеріальна доля кожної наступної епохи. Великі цивілізації обмежені межами декількох великих міст, де панують нові безплідні, сповнені глибокої антипатії до людей, холодні прагматики, стурбовані лише “питанням грошей”. У світовому місті, стверджує О. Шпенглер, діє не народ, а маса, що презирливо ставиться до всіляких традицій. У культурної людини енергія звернена до розвитку духовності, цивілізована людина у всьому шукає вигоди і користі. Для неї недоступні таємниці поезії та інших мистецтв, вона вважає за краще видовища, технічні ігри, спортивні змагання.

У кожній культурі є свої дитинство, юність, змужнілість і старість. Культура народжується в ту мить, коли пробуджується велика душа. Вона розквітає на основі певного ландшафту, до якого залишається прив’язаною протягом усього життя, і вмирає, коли ця душа повністю реалізує свої можливості, створивши народи, мови, віровчення, мистецтва, держави, науки. Незліченні покоління, народи і племена – арійці, монголи, германці, кельти, франки, карфагеняни, бербери, банту і багато інших пройшли цей шлях. Коли в них згасає “формотворна сила”, разом з нею поступово стираються культурні риси, мовні та розумові ознаки, і явища знову розчиняються в хаосі постійного руху. Так, на поверхні Землі величними колами розходяться хвилі великих культур. Вони раптово спливають, розширюються в розкішних лініях, заспокоюються, зникають.

Кожна культура виявляє символічний і майже містичний зв’язок із простором, в якому вона існує. Як тільки вся повнота внутрішніх можливостей вичерпана, культура раптово заморожується, відмирає, її кров згортається, сили надломлюються – вона стає цивілізацією.

Метод освоєння культури шляхом проникнення в її сенси, значення, символи на основі зовнішніх рис, ознак О. Шпенглер називає фізіогномістичним. Це подібно до того, як зовнішній вигляд людини – зростання, вираз обличчя, постава, хода, мова, почерк – дає можливість дізнаватися про її внутрішній стан: доброту або злість, розум або дурість, хоробрість або боягузтво.

Для історика культури важливі проникливість, інтуїція, осягнення, споглядання, концентрація почуттів. Система, поняття перетворюють культуру в застиглий предмет, створюючи ілюзію науковості. І, навпаки,

споглядання, переживання миттєвостей історії, сповідання, властиві релігії та художньої творчості, найбільш близько передають душу культури. Культури – це організми, а всесвітня історія – їх спільна біографія. Завдання історика – розкрити внутрішню будову, або морфологію, культури, осмислити експресію подій і відшукати мову, що лежить у її основі.

О. Шпенглер надає виняткового значення фізіогномічному методу в осягненні культури, але можливості даного методу не безмежні. Неможливо до кінця вникнути силами власної душі в світ чужих культур. “Історичне навколишнє середовище інших людей складає частину їх істоти, і не можна зрозуміти кого-небудь, не знаючи його почуття часу, його ідеї, долі, стилю і ступеня свідомості його внутрішнього життя” [1].

Розумінню історії світової культури сприяє проникнення в світ символів, які набувають особливої цінності. О. Шпенглер пропонує осмислити символічне значення годин як способу вимірювання часу. В античній культурі час зазвичай визначали вдень по довжині тіні від власного тіла, хоча сонячний і водяний годинники вже були у вжитку. Існування людини було зосереджене на теперішньому, повністю замикалося в поточному моменті, його мало хвилювало минуле і майбутнє. Мабуть, тому в добу Античності не були відомі ні археологія, ні астрологія.

Зовсім інше ставлення до часу формується в західноєвропейській культурі в наступні століття. Механічні годинники, гротескний символ баштового годинника відміряють час городян, і кишеньковий годинник, що супроводжує кожну людину, – такий вимір символіки часу.

Виходячи з принципу символіки культур, О. Шпенглер пропонує опис аполлонівської, фаустівської і магічної душі. Аполлонівською вчений називає душу античної культури, яка обрала чуттєве тіло ідеальним типом простору. До цього типу культури ним віднесені скульптура оголеної людини, чуттєві культури олімпійських богів, політично ізольовані грецькі міста.

Фаустівська душа втілена в західноєвропейській культурі на північних рівнинах і пов’язана з народженням романського стилю в X столітті. Її символами стали мистецтво фуги в музиці, католицька і протестантська догматика, великі династії епохи бароко з їх політикою, з’єднання простору за допомогою світла і тіні. Архітектура знаходить вираз у велетенських готичних храмах, в яких відчувається безмежна самотність.

Магічна душа арабської культури між Тігром і Нілом, Чорним морем і Південної Аравією виражається в алгебрі, астрології й алхімії, мозаїках і арабесках, Халіфатах і мечетях, таїнствах і священних книгах перської, індійської, християнської релігії.

Єгипетська душа бачиться як така, що йде по вузькій і чітко певній життєвій стежці. Культура Єгипту – буття мандрівника, що завжди йде в якомусь одному напрямку. Її мова і форми служать втіленню одного цього мотиву.

Китайська культура ґрунтується на символі “Дао”, що буквально перекладається як “шлях”. “Дао” як загальний закон світобудови закликає

людину узгоджувати свою поведінку з природою, прагнути до гармонії з нею. Китайська культура органічно вписується в ландшафт. У композицію її храмів включаються пагорби і водойми, дерева і квіти, камені. Це єдина культура, де садівництво виявляється релігійним мистецтвом.

У російській культурі прасимволом є “нескінченна рівнина”. Це підкреслюється відсутністю будь-якої вертикальної тенденції в російській картині світу.

О. Шпенглер вважав, що для Європи час заходу прийде через 2000 років. Культура і цивілізація різняться між собою як живе тіло і мумія. Людина культури живе внутрішнім життям, відчуваючи світ як долю. Людина цивілізації живе в просторі, серед речей і фактів. Перші симптоми вичерпаності душі – відчуженість, практицизм, бездушність, раціоналізм, відсутність живої релігійності. Відмова від культури відбувається нахабно і агресивно. Людина не відчуває бажання піднятися до висот культури, зробити зусилля, щоб її зрозуміти. Вона вимагає, щоб усе було вирівняно до її похмурого рівня, а всяка витонченість, вишуканість і вихованість оголошуються непотрібними надмірностями.

Дещо іншими, не менш цікаві думки про локальні цивілізації в історії світової культури демонструє А. Тойнбі. Ім'я А. Тойнбі (1889–1975) – англійського дослідника історії культури, придбало широку популярність в гуманітарній науці ХХ ст. Його праці перекладені в багатьох країнах світу. А. Тойнбі – автор 12-томної фундаментальної праці “Дослідження історії” [6]. Він порівнює діяльність історика з діалогом, в якому живі вчаться говорити живе слово про живих.

Культурологічна концепція А. Тойнбі демонструє близькість його позицій до теорії культурно-історичних типів. Історія культури розгортається як драма ідей, зіткнення думок, перемоги чи поразки духовних цінностей різних соціальних шарів. Безперервність історії не можна представити у вигляді нудної, монотонної й одноманітної схеми лінійного руху. Поняття безперервності історії має значення як символічний образ, на якому викреслюються контури реального різноманіття життя. Всесвітня історія може бути представлена у вигляді дерева, кореневу систему якого складають традиційні культури. Вони обмежені територіально, нечисленні і багато з них загинули насильницькою смертю. При цьому вчений висловлює незгоду з тими, хто стверджує, що це народи, у яких немає історії. У свій час вони були динамічними і внесли внесок в історію культури. Основна увага А. Тойнбі зосереджена на “локальних цивілізаціях”, які мають духовні традиції і загальну територію. Вони рівноцінні, кожна з них унікальна. Цивілізації можна розділити за походженням на первинні, що виникають безпосередньо з примітивних товариств; вторинні, породжувані на їх основі, і третинні, що виростають із вторинних. Приміром, з мінойської цивілізації з'являється еллінська і потім уже західно-християнська і східно-християнська. Тим самим виявляється спорідненість цивілізацій.

У класифікації цивілізацій Тойнбі висуває два критерії: спільність релігії і ступінь віддаленості від того місця, де дана культура спочатку виникла. Узагальнюючи результати свого дослідження, він називає 21 цивілізацію і дає їх докладний опис. Згідно А. Тойнбі, можна розрізнити: 1) західно-християнську громаду в католицькій, протестантській, лютеранській формах у країнах Західної Європи, США, Австралії; 2) православно-християнське, або візантійське суспільство, розташоване в Південно-Східній Європі і в Росії; 3) ісламське суспільство, що проходить по діагоналі через Північну Африку та Середній Схід від Атлантичного океану до Великої Китайської стіни; 4) індуїстське суспільство в тропічній субконтинентальній Індії; 5) далекосхідне суспільство в субтропічному і помірному районах.

Представлений перелік нині існуючих цивілізацій не є вичерпним, бо А. Тойнбі не ставить такого завдання. Цивілізація зароджується завдяки енергетичному імпульсу, прориву інерції спокою, коли вона знаходить внутрішні, духовні сили для Відповіді на Виклик історії, що призводить до успіхів у ремісничо-промислової, торгової, політичної, наукової, релігійної діяльності. У місцях зародження цивілізацій людина стикається з найтяжчими випробуваннями, які А. Тойнбі називає Викликом. Для того щоб вирішити проблеми, знайти Відповідь на Виклик, необхідно подолати інерцію, розвинути творчу енергію. Таким чином, Виклик – і – Відповідь розглядаються як загальний закон генези цивілізацій.

Прогрес цивілізацій і їх могутність нерідко пов'язують із територіальною експансією, розширенням меж, прагненням до поширення свого впливу. А. Тойнбі негативно оцінює таку тенденцію, вважаючи, що єдиним соціальним наслідком подібних дій можна вважати уповільнення зростання, а іноді повну зупинку і навіть розпад цивілізації. Розвиток передбачає єднання економічної, політичної і духовної енергії. Зростаюча цивілізація об'єднує різні види енергії на основі внутрішньої гармонії. Вчений відкидає і технологічний детермінізм як критерій оцінки зростання цивілізації. Заперечуючи проти періодизації історії культури залежно від технічних винаходів, А. Тойнбі вважає, що такий підхід є малопродуктивним. Ще більш небезпечним, з його точки зору, є перебільшення ролі технічного прогресу в сучасному світі: освоєння нових джерел енергії не додало людині мудрості або чесноти.

Цивілізації, вважає А. Тойнбі, приймають смерть не від зовнішніх неконтрольованих сил або внаслідок зумовленості долі, а від власних рук. Початок розпаду він називає надломами. З чого починається Надлом квітучої цивілізації, як вона втрачає свої досягнення? Вчений звертається до ідеї взаємодії між творчою меншістю й інертною більшістю. Захопити реформами дуже важливо, але не менше значення мають закріплення їх у повсякденності, поширення в різних сферах життя, набуття стійкості. Без захисного пояса традицій цивілізація йде до небезпечної межі. Нестійке положення, невизначеність змін супроводжуються незліченними злиднями й деморалізацією. Іншою причиною надломів А. Тойнбі називає втрату

ініціативи. Енергія суспільства йде лише на підтримку раніше досягнутого становища, а для руху вперед немає ні стимулу, ні внутрішніх ресурсів.

Розвиток завмирає, цілі втрачаються. Творча меншість, колись ініціатор змін, позбавляється вогню Прометея і для підтримки свого авторитету спирається лише на грубу силу. Лідери вироджуються в правлячу меншість. Симптомом надлому цивілізації є ідолопоклонство. А. Тойнбі визначає його як інтелектуальне, морально-збиткове і сліпе обожнювання, одну з помилок людського духу, що має наслідком перетворення високих божественних праць у мерзоту запустіння.

У практичному житті воно може проявитися в загальному поклонінні окремій особистості, соціальному інституту, технічному засобу. Ідолопоклонство призводить до безглуздої розтрати людської енергії, підштовхує до нерівної боротьби, жорсткого контролю, припинення різноманітності, переслідування інакомислення.

Основний критерій і причина надломів цивілізації полягає у внутрішньому вибухові, який обумовлює втрату властивостей самоорганізації. Так Надлом призводить до Розпаду цивілізації.

При “вертикальному” типові розколу цивілізація розпадається на ряд локальних держав; це служить підставою для кровопролитної братовбивчої війни. Міжособні конфлікти вимотують усіх, породжують ворожість і військовий психоз, стимулюючи винахід засобів масового знищення. Інший тип розколу – “горизонтальний”, при ньому з’являються нові верстви, стани, громади. Між ними можуть складатися відносини ворожнечі або співробітництва. Але розкол є породження злих пристрастей, у ньому сильні тенденції дезінтеграції.

Правляча меншість не в змозі подолати кризу, бо не бажає нічим ризикувати в страхові втратити “своє крісло”. Ореол влади тьмяніє і не викликає бажання наслідувати йому або поклонятися. Соціальний розкол призводить до збільшення шарів, які втратили своє колишнє становище. А. Тойнбі називає їх “новими бідними”. Це “горючий” матеріал для бунтів і заколотів, бо в жорстокості вони перевершують своїх гнобителів. На околицях держави народи, що знаходилися раніше під впливом і протекторатом, теж виявляють агресивність, вступаючи в збройну боротьбу з правлячою елітою.

Головним лихом розпаду цивілізації А. Тойнбі вважає розкол у людській душі. Він проявляється в різних формах, торкається поведінки, почуття, життя в цілому. Духовний досвід розколу набуває різних форм – від апатії, пасивності до бунту, заколоту. У міру наростання соціального розпаду альтернативні рішення стають усе більш полярними. Вони приходять на зміну бездумному наслідуванню і конформізму в минулому і являють собою спробу вийти “з загальної шеренги”.

Правляча меншість нестримно рухається до фіналу: приноситься в жертву, відтісняється на периферію історії, будучи не в змозі відповісти на

новий Виклик. Вона укладає союз з діловим світом. Філософія її швидко відцвітає, потрапляючи під вплив релігії .

Аналізуючи періоди Генези – Росту – Надлому – Розпаду цивілізацій, А. Тойнбі ставить цілком правомірне питання: що ж чекає цивілізацію і культуру в майбутньому? Історичний процес нескінченний, хоча його локальні форми минуці. Одні цивілізації руйнуються, залишаючи лише спогади про своє колишню могутність, інші продовжують існування, але у вигляді реліктових залишків колишньої могутності, треті дають початок новим цивілізаціям.

Завершуючи виклад культурологічної концепції А. Тойнбі, слід зазначити, що, досліджуючи долі локальних цивілізацій, він стверджує ідею загальнолюдського єдності в різноманітті. Людство потребує єдності, але всередині набутої єдності воно повинно дозволити собі наявність різноманіття. Від цього його культура буде тільки багатшою.

Висновки. У гуманітарних науках немає єдиної усталеної думки про те, скільки цивілізацій виникло протягом історії людства. Різні цивілізації, крім загальних ознак, мають особливості, що є важливими для їх існування. І духовна, і матеріальна культура різних цивілізацій можуть суттєво відрізнятися між собою. Цивілізація може поширюватись, захоплюючи все нові й нові народи і держави. Цивілізація, як певні товариства з певною системою елементів культури, може зникнути, передавши свої досягнення культури іншим цивілізаціям. Іноді дві цивілізації, різні з точки зору одних дослідників, об'єднуються в одну єдину цивілізацію (наприклад, у греко-римську цивілізацію). Цивілізації можуть існувати паралельно, одночасно чи виникати одна за одною. Але в будь-якому випадку історія цивілізацій – це історія співіснування культур.

Література

1. Бердяев Н. А. Предсмертные мысли Фауста / Н. А. Бердяев // Литературная газета. – 1989. – 22 марта № 12.
2. Кримський С. Б. Зробити виклики історії менш грізними / С. Б. Кримський // Українська культура. – 2004. – № 1. – С. 6–7.
3. Культурно-цивилизационные сдвиги на рубеже тысячелетий // Цивилизационная структура современного мира : в 3 т. – Т. 1. Глобальные трансформации современности / под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 2006. – 686 с.
4. Нагорна Л. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К. : ШПЕНД ім. І. Кураса, 2012. – 328 с.
5. [Павленко Ю. В.](#) Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник для вузів / [Ю. В. Павленко](#), [Міжнародний фонд “Відродження”](#), [Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”](#); відп. ред. [С. Б. Кримський](#). – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
6. Тойнбі [А. Постигание истории](#) / [А. Тойнби](#). – М. : Прогресс, 1990. – 731 с.
7. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2007. – 316 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 т. – Т. 1 : Гештальт и действительность / О. Шпенглер ; [пер. с нем., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна]. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.

Отримано 14.01.2015

Summary

Kubrak Oleg. Culture and Civilization: Spengler vs Toynbee.

The paper analyzes the major problems of modern cultural knowledge about the nature and the relationship of such phenomena as culture and civilization. In science, there are two ways to solve the phenomena: identification of mentioned concepts and their distinction. The history of mankind is represented as a vital process involving successive civilizations and peoples that perform certain social roles and functions in a global society. This, along with the natural necessity cyclic change the main spheres of social life, types of historical times, mankind is able to decide freely, suggesting alternativeness historical paths of development. Landmarks of the historical process and the highest values of mankind are the three main areas of social life: spiritual, economic, political, at first determined the development. According to Spengler, cultural history can be presented only as a set of local cultures that occur sequentially. For Arnold Toynbee world history appears as a set of separate stories “civilizations”. The coexistence of these two concepts is the subject of this article.

Keywords: *local culture, regional culture, the cycle of culture, physiognomic methods to comprehend the culture, the cultural radiation.*